

'יזכור' – גלגולו של מנהג

הקדמה

הרבנות הראשית לישראל קבעה את יום צום עשרה בטבת ליום הקדיש הכללי על נרצחי השואה הי"ד,¹ ותיקנה שביום זה כל הקהל יאמרו 'קדיש' ויזכירו את נשמות הנספים בשואה. כבר מימי ילדותי זוכר אני את חשיבותה של תפילת 'יזכור' בעיני הציבור. שמתי לב שלקראת תפילת 'יזכור' ביום כיפור ובאחרון של חג מג' הרגלים באים לבית הכנסת אנשים ונשים שאינם רגילים לבוא בשאר ימות השנה. נשים שהלכו ללא כיסוי ראש הקפידו להגיע לתפילה זו ולראשן מטפחת. בילדותי לא הבנתי מדוע מחשיבים תפילה זו יותר מכל התפילות. כשהתבגרתי, היה ברור לי שזה בשל הרצון העז לכבד את ההורים שנפטרו ולהעלות את זכרם. וכך למדנו במסכת קידושין (לא ע"ב):

תנו רבנן מכבדו בחייו מכבדו במוותו. במוותו כיצד? היה אומר דבר שמועה מפיו יאמר כך אמר אבא מרי הריני כפרת משכבו עד שנים עשר חודש מכאן ואילך אומר זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.

בתפקידי כרב, לפני תפילת 'יזכור' אני פונה אל קהל המתפללים ופותח את דבריי כך: כשאדם מתבגר ונהיה אב לילדים, הוא מבין בצורה עמוקה יותר את המשמעות של הוריו בחייו, ולפעמים יש לו צער רב על שאולי לא כיבדם כראוי. צער זה הוא גדול, כי את הנעשה אין להשיב, אך ההלכה קובעת שאפשר לכבד את ההורים גם אחרי שנפטרו, אם ע"י אמירת קדיש כדין 'ברא מזכה אבא', ואם על ידי נתינת צדקה ותפילת 'יזכור' שבה מעלים את נשמתם, וזו זכות לנשמתם בשמיים. ידיעה זו מפחיתה את הצער, בעיקר כשאנשים יודעים שהוריהם נמצאים ב'עולם האמת', וכעת הם 'יודעים' מהו כבוד ראוי.

א. שלושה נוסחי תפילה של הזכרת נשמות

ישנם שלושה נוסחים במנהג אשכנז להזכרת נשמות. נוסח אחד פותח במילים 'יזכור

1. ביום כ"ז בכסלו תשי"א קבעה מועצת הרבנות הראשית לישראל לציין בכל שנה את יום צום עשרה בטבת כיום 'הקדיש הכללי'. יום זה נועד לאפשר לקרובי הנספים בשואה שיום פטירתם לא נודע לנהוג במנהגי יום ה'ארצייט' של הנפטרים: להדליק נרות נשמה, לומר קדיש וללמוד משניות לעילוי נשמות הנספים. על פי ההלכה, אם לא ידוע יום הפטירה, קרוב המשפחה צריך לקבוע לו יום מיוחד בשנה שבו יאמר קדיש, ועל כן נקבע יום זה לדורות כיום הקדיש הכללי לזכר הנרצחים. נוסף על כך, על פי תקנת הרבנות הראשית, בבתי הכנסת לאחר קריאת התורה בתפילת שחרית, אומרים את תפילת 'אל מלא רחמים' לזכרם של חללי השואה, וכן נוהגים ללמוד משניות ולהדליק נר זיכרון לעילוי נשמתם.

אלוקים נשמת...'; הנוסח השני פותח במילים 'אל מלא רחמים', והשלישי - 'אב הרחמים', ואותו אומר כל הציבור בשבתות לפני מוסף על נשמות ההרוגים על קידוש השם. הנוסח 'זכור' נתקן עבור הזכרת נשמות שכל אחד ואחד אומר בעצמו לעילוי נשמת קרוביו, והנוסח 'אל מלא רחמים' נקט כאשר הזכרת הנשמות נאמרת על ידי שליח הציבור, כגון באזכרות או בהזכרת נשמות בשבתות (זהו גם הנוסח שאומרים לעילוי נשמות קדושי השואה או חללי צה"ל), והיחיד אינו אומר אותו.² עם זאת, כיום מקובל אצל רבים לומר את שני הנוסחים גם באופן פרטי: תחילה את הנוסח 'זכור', ואחר כך את הנוסח 'א-ל מלא רחמים', וכך מודפס בהרבה סידורים.³ ויש סידורים שכתוב בהם לומר את הנוסח 'זכור' רק לעילוי נשמת ההורים, ולעילוי נשמת שאר הקרובים אומרים את הנוסח 'א-ל מלא רחמים'. תפילת 'א-ל מלא רחמים' נאמרת בנוסח אחר בעדות המזרח, שם היא נקראת 'השכבה' ומתחילה במילים 'מנוחה נכונה'.

בעיון זה אתמקד בתפילת 'זכור', הנאמרת למנהג אשכנז⁴ ארבע פעמים בשנה: ביום הכיפורים וביו"ט אחרון של שלושת הרגלים (בחו"ל ביו"ט שני). אפרט את מקורות המנהג, וכן אסביר מדוע נתייחדו דווקא זמנים אלו להזכרת נשמות.

ב. מקורות להזכרת נשמות

המקור הקדום לכפרת מתים הוא בספרי (דברים פר' שופטים פיס' רי): 'כפר לעמך, אלו החיים. אשר פדית, אלו המתים. מגיד שהמתים צריכים כפרה'. המדרש 'תנחומא' (פר' האזינו סי א) מביא את המדרש הנ"ל ומוסיף את מנהג הזכרת נשמות ביום הכיפורים: איתא בת"כ כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים מכאן שהחיים פודין את המתים, לכך אנו נוהגין להזכיר את המתים ביום הכפורים ולפסוק עליהם צדקה שכן שנינו בת"כ יכול משמתו לא יועיל להם הצדקה? ת"ל אשר פדית מכאן כשפוסקין צדקה בשבילם מוציאין ומעלין אותן.

גם ה'מרדכי' (יומא ס' תשכז) מקשר בין ה'ספרי' למנהג נתינת צדקה ביום הכיפורים: ומה שהורגלו לידור צדקה ביוה"כ בעבור המתים, יש להביא ראיה מן ספרי דתניא פר' עגלה ערופה כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים מלמד שהמתים צריכים כפרה.

'הרוקח' (סי' ריז) מביא רמז נוסף מהכתוב: עוד יש סמך מדכתיב בפרשת תצוה [שמות ל, י] 'חטאת הכפורים אחת בשנה יכפר' וסמך ליה 'ונתנו איש כופר נפשו לה'. וכי תימא מה זכות יש לו למת שהחיים נותנין לצדקה בעבורם? יש לומר כי ע"י כן השם יתברך בוחן ליבות

2. גשר החיים, פרק לא, ב; אורחות רבנו (הנהגות החזון איש), ח"ב, הוספות בסוף הספר, עמ' יא.
3. נטעי גבריאל, [צינר] ח"ב, עט, יח.
4. עדות המזרח נהגו לערוך 'השכבות' בליל יום הכיפורים ושבוע לפני יום השנה - ילקוט יוסף, סי' לב, ח.

החיים ואגב זוכר מעשה המתים ואומר, אם היה אותו המת בחיים היה ג"כ נותן צדקה ואגב זוכר לו זכותו.
ה'בית יוסף' (או"ח סי' תרכא) כותב:
כתב המרדכי (יומא) מה שהורגלו לידור צדקה ביום הכפורים עבור המתים יש להביא ראיה מספרי (שופטים פסקא ר"י) דתניא בפרשת עגלה ערופה (דברים כא ח) כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים מלמד שהמתים צריכין כפרה. וכתב הרוקח (סי' ריז ד"ה ומה) מה שפוסקין צדקה עבור המתים ביום הכיפורים יש להם אסמכתא שכתוב בסוף פרשת תצוה (שמות ל י) הכפורים אחת בשנה יכפר וסמוך ליה ונתנו איש כופר נפשו לה'.
וכך מסכם השלחן ערוך' (או"ח סי' תרכא סעי' ו):
נהגו לידור צדקות ביום הכיפורים בעד המתים. ומזכירין נשמותיהם, דהמתים ג"כ יש להם כפרה ביה"כ (מרדכי).

ג. שלושה טעמים להזכרת נשמות

הרב שלמה גורן זצ"ל העלה על הכתב הרצאה שנשא באזכרה לחללי מלחמת יום הכיפורים:⁵

ישנן שלוש מטרות לאזכרות שאנו עורכים לגיבורים, למתים ולחללים: **מטרה ראשונה** - לחלוק כבוד לנפטר, לספר את מעשיו הטובים, התנהגותו ומסירותו במשך חייו. ההלכה קובעת (ילקוט שמעוני יתרו רצז) מכבדו בחייו מכבדו במותו, כלומר למי שחובה לחלוק לו כבוד בחיים, חייבים להמשיך לחלוק לו כבוד אף אחרי מותו. **מטרה שניה** - כדי להתפלל ולהעלות את נשמתו של הנפטר ושל החלל. זאת אפשר לעשות על ידי התפילות שלנו, על ידי שעורכים לו אזכרה מתייחדים איתו ועם מעלליו, זה מבחינת המסורת היהודית מביא לעליית נשמה. **מטרה שלישית** - להעלותם על נס ודוגמא לנו ולבאים אחרינו.

על דברים אלו של הרב גורן מוסיף יניב מאתר 'חידושי'⁶ שלוש המטרות שמנה הרב גורן מתחלקות לעבר, הווה ועתיד. הכיבוד אחר מותו כהמשך לכיבוד בחייו זהו **טעם שמתייחס לעבר**. העלאת הנשמה שייכת **להווה**, שכן היא מתרחשת מייד בשמיים. ומה שאנו לומדים מהנפטר זה כנגד **העתיד**, שכך מקבלים אנו להיטיב את דרכנו **בעתיד**.⁷ גם הזכרת הנשמות ברגלים מתאימה לחלוקה זו: **פסח מסמל את העבר**, שבו רואים אנו את עצמנו כאילו יצאנו מצרים. זה כנגד מכבדו בחייו - כשהיה חי, ובמותו ממשיכים

5. משנת הגורן, מלחמת יום הכיפורים, עמ' 207.

6. www.hidush.co.il - שלוש סיבות לאזכרה.

7. גם הרב ש"ר הירש בספרו חורב, פרק פח, 'צדקה וגמילות חסדים', עמ' תקעא כתב: 'אף המנהג לנדור צדקה לעילוי נשמות הנפטרים יש לו מובן וטעם, אם הם בעצמם היו בעלי צדקה וגמילות חסד. זכרם של הנעדרים **מזרז אותך לגמול חסד**, והרי שבאמצעותך הם גומלים חסד, כביכול, לאחר פטירתם ומעשי הצדקה שלהם נמשכים'.

לכבדו. **שבועות**, חג מתן תורה, הוא כנגד העלאת נשמתו: כמו שכל העולם התקדש והתעלה במתן תורה, כך **בהווה**, אנו פועלים במציאות להתעלות. **וסוכות מסמל את העתיד** והוא כנגד לימוד מן הנפטר להבא, כדברי הנביא⁸ שהשכינה תחזור לשכון בירושלים 'וסוכה תהיה לצל יומם', וכן בעולם הבא בזכות מצוות סוכה נזכה ל**שְׁכֵּת** בסוכת עורו של לוויתן. אפשר להרחיב מעט את המקורות לטעמים שהביא הרב גורן. **על הטעם הראשון** הבאנו כבר בהקדמה את הגמרא (קידושין לא ע"ב):

תנו רבנן **מכבדו בחייו מכבדו במותו**. במותו כיצד? היה אומר דבר שמועה מפיו לא יאמר כך אמר אבא אלא כך אמר אבא מרי הריני כפרת משכבו והני מילי תוך שנים עשר חודש מכאן ואילך אומר זכרונו לברכה לחיי העולם הבא. **ועל הטעם השני**, שיש עלייה ותיקון לנשמה גם אחרי המוות, ישנם מקורות רבים,⁹ ונביא חלק מהם. הובא באליהו זוטא (סוף פרק יז):

אמר רבי יוחנן בן זכאי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ומצאתי אדם שהיה מלקט עצים, ודברתי עמו ולא החזיר לי דבר, ואח"כ היה בא אלי, אמר לי: רבי! מת אני ולא חי. ואמרתי לו: אם מת אתה, עצים הללו למה לך? ואמר לי: רבי! האזין לי מה שאומר לך דבר אחד, כשהייתי חי אני וחברי היינו עוסקים בעבירה בפלטרין שלי, וכשבאנו לכאן גזרו עלינו גזר דין של שריפה, כשאני מלקט עצים שורפין את חברי וכשהוא מלקט עצים אזי שורפין אותי. ואמרתי לו: דינכם עד מתי? ואמר לי: כשבאתי לכאן הנחתי את אשתי מעוברת, ויודע אני שזכר היא מעוברת, לכן בבקשה ממך הוי זהיר בו, משעה שיהיה נולד עד שיהיה בן חמש שנים הולך אותו לבית רבי למקרא, **כי בשעה שהוא יאמר ברכו את ה' המבורך אז יהיו מעלין אותי מדינה של גהינום**.

ועל כגון זה אמרו חז"ל (סנהדרין קד ע"א) '**ברא מזכה אבא**'. המדרש תנחומא (פ' האזינו ס"א א) מפליג בתיאור העונג שיש לנשמות שהחיים פסקו בשבילן צדקה:

יכול משמתו לא יועיל להם הצדקה? ת"ל אשר פדית מכאן כשפוסקין צדקה בשבילם מוציאין ומעלין אותן כחץ מן הקשת מיד נעשה רך ונקי כגדי ומטהרין אותו כשעה שנולד, ומזין עליו מים טהורין מדלי, וגדל ברוב הנאה כדג הנהנה במים. כך הוא טובל בכל שעה בנהרי אפרסמון ובחלב ובשמן ובדבש, ואוכל מעץ החיים תמיד הנטוע במחיצת הצדיקים ונופו נוטה על כל שולחן של צדיק וצדיק וחי לעולם.

מקור מעניין מספר חשמונאים (ב, יב) מתאר שיהודה המכבי גילה גילולים מתחת החללים ואסף כסף לצדקה לקנות קרבן **שיכפר על חטאי החללים**:

ויזהר יהודה את העם ויאמר, הישמרו מכל דבר פשע, הנה עיניכם הרואות כי

8. ישעיהו ד, ו.

9. יש כמה ראשונים שכתבו שלא יועיל מה שיעשה אדם לנפטר אחרי מותו, וכל אדם נידון לפי מה שהוא בעת מותו, ואת כל המקורות שעולה מהם שיש כפרה גם למתים, הם מיישבים באוקימתות שונות. עי' אנציקלופדיה תלמודית, כרך ח' ערך 'הזכרת נשמות' עמ' תרה.

האנשים האלה נספו בחטאתם. ויקח מהם תרומה לה' אלפים דרכמונים כסף, וישלח אותם ירושלימה להקריב מהם קרבן אשם לה', ולכפר על נפשות המתים. ותחשב לו לצדקה, כי לולא האמין כי יעיר אלוהים את רוחו על כל ישני עפר, כי עתה תפילתו תועבה לכפר בעד המתים.

ויש עוד מקורות רבים נוספים לפיהם יש תועלת למתים בעוה"ב במה שעושים החיים בעבורם.¹⁰

ועל הטעם השלישי, שבאמירת 'זכור' מיטיב מעשיו מכאן ולהבא, יש להביא כמה מקורות. נאמר ב'ספר חסידים' (סי' קע):

מעשה בחסיד אחד שהיה נודר בשביל הנשמות של קרוביו ואחר כך נודר בסתם בשביל כל הנשמות, ואמר מפני שיש מהם שאני נהנה בזכותם ולא אהיה כפוי טובה, ועוד שאף הם יתפללו בעדי ובשבילם ייטב לי.

ובהמשך כתב (סי' קעא) שאם האבות ציוו לבנים לעשות דברים לאחר מיתתם (של האבות), הרי כשיעשו הבנים כאילו עשו האבות. וכך נאמר בזוהר (סוף פרשת בחוקותי): 'אי האי ברא אזיל באורח מישור ותיקן עובדוהי ודאי מוקיר ליה בהווא עלמא'.

ד. טעמים להזכרת נשמות ביום הכיפורים

המנהג המקורי הוא להזכיר נשמות דווקא ביום הכיפורים, כי במקורות שהבאנו מדובר על כפרה, לפיכך נקרא יום הכיפורים, בלשון רבים, שמכפר לחיים ולמתים;¹¹ ועוד, משום שזכירת המתים מעוררת בלב האנשים הרהורי תשובה;¹² ועוד, שזכירת היום משברת ומכניעה ליבו של אדם.¹³

וכתב ה'ישועות יעקב' (אורנשטיין)¹⁴ שאף על פי שהלכה שאין יוה"כ מכפר בלא תשובה, מכל מקום המתים, שאין בידם לשוב, מכפר עליהם עיצומו של יום אף בלא תשובה.

טעמי ההזכרה ביום אחרון של הרגלים

במועדים נהגו להזכיר נשמות - בחוץ לארץ - ביום שקוראים בו פרשת 'כל הבכור', היינו באחרון (י"ט שני) של פסח, ובשני של שבועות, ובשמיני עצרת, לפי שקוראים שם 'איש

10. סידור רש"י, ברלין תרע"א עמ' 99; מחזור ויטרי, חלק ג' אוצר הפוסקים תשס"ט, סדר יום כיפורים עמ' תשפ"ח; ספר חסידים, סי' תנ: 'ברזילי הגלעדי אמר אמות בעירי כי הנייה יש למתים שאוהביהם הולכים על קבריהם ומבקשין על נשמתן טובה ומטיבים להם באותו עולם'; מנהגים דבי מהר"ם [מרוטנבורג] עמ' 54; שבלי הלקט השלם, סי' פא; כפתור ופרח, פרק מד הביא פסיקתא: 'גדולה צדקה שמוציאה מדינה של גיהנום'; רבינו בחיי, דברים כא, ה: 'ולמדנו מזה שההקדשות שנוהגין החיים להקדישן בעד המתים שיש להם תועלת למתים, וכל שכן אם הבן מקדיש בעד אביו שהוא זכות לאביו בהיות אוכל הבן פירותיו, והוא הדין לאומר בשבילו קדיש או שום ברכה בבית הכנסת בציבור'; כלבו, סי' ע.

11. משנה ברורה סי' תרכא ס"ק יח בשם המהר"י וייל.

12. אגרות משה, ח"ג סי' יב.

13. כלבו, סי' ע, והובא גם בקיצור שולחן ערוך, סי' קלג סעי' כא.

14. ישועות יעקב, או"ח סי' תרכא ס"ק ג.

כמתנת ידו, ורוצים לפסוק צדקה. וכיוון שפסקו צדקה, נהגו ליתן גם בעבור המתים, שיזכור אותם אלוקים, ועל ידם יזכור גם אותנו עמהם לטובה בזכותם.¹⁵

ה'ציץ אליעזר' ח"ב סי' לט) אומר שג' הרגלים גם הם ימי דין: והעולם נידון בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, ובחג על המים, והכל הולך אחר החתימה, ע"כ ביום האחרון של יום טוב כשקורין איש כמתנת ידו מקדישין את הצדקה בעד הנשמות כדי שבזכותם יתברכו גשמי השנה, התבואות ופירות הארץ.

שלושת הרגלים בימינו הם זמנים של התכנסות משפחתית, ודווקא אז מרגישים את החיסרון של אלו שאינם איתנו, ולכן מזכירים בהם את הנפטרים. השורש הרוחני של התכנסות אבותינו הקדושים ברגלים והזכרתם מובא בספר 'קב הישר':¹⁶

מצאתי כתוב בשם מהרי"ל ז"ל, ושמעתי טעם הגון למה מזכירין נשמות... באחרון של ימים טובים. דע, כי אחת מעשרה ניסים שהיו במקדש הוא שכל ישראל היו נכנסים לבית המקדש שלוש פעמים בשנה - בחג המצות, בחג השבועות ובחג הסוכות, והיו עומדים צפופים ומשתחוים רווחים, וזהו היה נגד הטבע. והעניין כך, **כי כל רגל ורגל היו באים נשמת אברהם יצחק ויעקב לבית מקדש של מעלה עם כל נשמות הצדיקים והמקדש של מטה היה מסתלק והיה הבית מקדש של מעלה יורד למטה ומקדש של מעלה הוא רוחני ולכן היה יכול לקבל כל כלל ישראל. ולכן עכשיו, שחרב הבית בעווננו, [ונשמות האבות כבר לא יורדות מבית מקדש של מעלה] צריכין אנו להזכיר נשמות אבותינו הקדושים בכל רגל ורגל.**

ה. גלגולו של מנהג

היו שיצאו נגד אמירת הזכרת נשמות ברגלים בגלל העצבות שהיא גורמת. הטענה נאמרה במיוחד נגד אמירת 'יזכור' ברגלים בארץ ישראל, שבה הזכרת הנשמות נאמרת לא ביום טוב שני של גלויות אלא ברגל עצמו. הרב שמעון סופר מערלוי (נכד ה'חתם סופר') בספרו 'התעוררות תשובה' תמה על המנהג:¹⁷

תמוה לי מאד מנהג אחב"י האשכנזים להזכיר נשמות ביום האחרון של יום טוב ובחג הסוכות מזכירים בשמיני עצרת. הלא עי"ז רבים מורידים דמעות ומשנה ערוכה היא במועד קטן ח' א שאסור לעורר הספד על מתו שלוש ימים יום קודם החג ואמרו שם בגמרא לחד מ"ד לפי שאין המת משתכח מן הלב שלשים יום אם כן כל שכן שאסור להזכיר ולעורר אבל ביום טוב עצמו, ובפרט אם חל בשבת שאסור לבטל שמחת יו"ט ועונג שבת ואפילו אָסְרוּ חג אסור בהספד ותענית, וצריך יישוב.

15. לבוש, סי' תצ.

16. הרב צבי הירש קוידנובר, 'קב הישר', וורשא תרל"ט, מחשבה ומוסר, פרק פו עמ' רפז.

17. בהתעוררות תשובה, ח"ג סי' שכח. ובהערותיו על המאירי, סוף מקוואות, בקונטרס 'התעוררות תשובה' סי' יא.

ושאלתו קשה במיוחד על מנהג ארץ ישראל, כי בחו"ל יום טוב שני איננו דאורייתא ויש מקום להקל בשמחת יו"ט, אבל בא"י מזכירים נשמות ביו"ט אחרון שהוא הרי דאורייתא, ובפרט בשמיני עצרת שעליו דרשו: 'והיית אך שמח' - לרבות לילי יו"ט אחרון לשמחה.¹⁸ הרב יהודה צ'זנר בספרו 'שיח תפילה' (שער כ סי יד) מתאר את גלגול המנהג: בתחילה נהגו להזכיר נשמות רק ביוכ"פ כדעת הרמ"א בהגהותיו ס"ס תרכ"ב וכך במחזור ויטרי שרק ביוכ"פ מזכירים נשמות כדי לכפר על המתים ונותנים צדקה. אח"כ נהגו לתת צדקה גם בג' הרגלים ביו"ט שני בחו"ל כשקוראים בתורה 'כל הבכור', כי כתוב שם 'איש כמתנת ידו', והובא ג"כ במחזור ויטרי סימן שי"ב ליום ב' דשבועות, וקראו לצדקה זו 'מתנת יד'. ונתנה זו הייתה על החיים בלבד ולא על המתים, כי ברגלים לא ראוי לחשוב על המתים, כדי לקיים 'והיית אך שמח'. והיות שנתנו צדקה על החיים, השתרבב מנהג לנדור אף עבור המתים ביו"ט שני כמו ביום כיפור,¹⁹ ומשם התגלגל המנהג גם להזכיר נשמות ביו"ט שני, כמו ביום הכיפורים שנותנים צדקה כשמזכירים נשמות.²⁰ אומנם בחו"ל יש בזה קצת קולא, כי אין ביו"ט שני מצווה מדאורייתא, ולכן אפשר להקל. משם התגלגל המנהג להזכיר נשמות ביו"ט אחרון גם בא"י, אף שלא קוראים 'כל הבכור' ויו"ט אחרון הוא מדאורייתא. ועדיף היה שלא לאמרו, רק ביום הכיפורים, אלא שקשה מאוד לשנות מנהג שהושרש כל כך, ובעיקר מנהג אמירת 'זכור', שחשובה בעיני כולם כקיום מצוות כיבוד אב ואם, ומניעתה תיחשב כפגיעה בהורים.

18. פסחים עא ע"א.

19. דלא כמחזור ויטרי' שרק על החיים.

20. דלא כדעת הרמ"א שיש לומר 'זכור' רק ביוכ"פ.